

C.G. Jung

Bewust en onbewust

C.G. Jung

Bewust en onbewust

*Het collectieve onbewuste – individuatie
anima – ziel en dood – integratie van
bewust en onbewust*

Lemniscaat Rotterdam

Vijfde druk, 2001

Redactie en vertaling: Pety de Vries-Ek

Omslag: Ben Aalbers

Vormgeving: Bob Markez

Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 1981

ISBN 90 6069 488 0

© Walter Verlag AG, Olten

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zetwerk: IGS, Rotterdam

Druk: Drukkerij C. Haasbeek bv, Alphen aan den Rijn

Bindwerk: Kramer Boekbinders b.v., Apeldoorn

Inhoud

1	Het collectieve onbewuste	7
2	Bewust en onbewust	20
3	Anima en zelf; de psychologie van de Korefiguur	36
4	Instinct, onbewuste en archetype	58
5	Ziel en dood	68
6	De transcendente functie	81
7	Over mandala's	109
	Noten	113

1 Het collectieve onbewuste¹

Waarschijnlijk is geen van de begrippen die ik geïntroduceerd heb, op zoveel misverstanden gestoten als het idee van het collectieve onbewuste. In het nu volgende zal ik proberen om:

- 1 het begrip te definiëren,
- 2 zijn betekenis voor de psychologie te beschrijven,
- 3 iets te vertellen over de bewijsmethode en
- 4 een paar voorbeelden te geven.

Definitie

Het collectieve onbewuste is een deel van de psyche, dat van een persoonlijk onbewuste negatief onderscheiden kan worden door het feit dat het zijn bestaan niet aan persoonlijke ervaring dankt, en daarom ook geen persoonlijke verworvenheid is. Terwijl het persoonlijk onbewuste essentieel uit inhouden bestaat, die ooit bewust waren, maar uit het bewustzijn verdwenen zijn omdat ze óf vergeten óf verdrongen werden, waren de inhouden van het collectieve onbewuste nooit bewust, en werden ook niet individueel verworven. Hun bestaan danken ze uitsluitend aan erfelijkheid. Terwijl het persoonlijk onbewuste hoofdzakelijk uit *complexen* bestaat, wordt de inhoud van het collectieve onbewuste in feite gevormd door de *archeïtypen*.

Het begrip *archetype*, dat onlosmakelijk met het idee van het collectieve onbewuste is verbonden, geeft de aanwezigheid van bepaalde formele structuren in de psyche aan, die alomtegenwoordig of overal verbreid lijken te zijn. Het mythologisch onderzoek noemt ze 'mythologische motieven'; in de psychologie van primitieve volken komen ze overeen met Lévy-Bruhl's begrip 'représentations collectives' (collectieve voorstellingen), en op het gebied van de vergelijkende godsdienstwetenschap worden ze door Hubert en Mauss als 'categoriëen der verbeelding' gedefinieerd. Adolf Bastian heeft ze lang geleden 'elementaire' of 'oergedachten' genoemd. Uit deze

verwijzingen blijkt duidelijk dat de term archetype – letterlijk: een ‘pre-existente vorm’ – niet uitsluitend mijn begrip is, maar ook op andere wetenschapsterreinen erkend en benoemd is.

Mijn stelling luidt dus als volgt: Er bestaat, naast ons bewustzijn, een tweede psychisch systeem, dat zich onderscheidt van de bewuste psyche, met een collectief, niet-persoonlijk karakter. Ons bewustzijn is juist van volstrekt persoonlijke aard, en gewoonlijk zien we het – zelfs wanneer we er het persoonlijk onbewuste als aanhangsel aan toevoegen – als de enig ervaarbare psyche. Het collectief onbewuste ontwikkelt zich niet individueel, maar wordt geërfd. Het bestaat uit pre-existente vormen, archetypen, die uitsluitend secundair (via de archetypische *beelden*) bewust kunnen worden, en die inhouden van het bewustzijn vastomlijnde vorm geven.

De psychologische betekenis van het collectieve onbewuste

Onze *medische* psychologie, die gegroeid is in de medische praktijk, legt de nadruk op de *persoonlijke* aard van de psyche. Ik bedoel hier in eerste instantie de opvattingen van Freud en Adler. Het is een *psychologie van de persoon*, en haar etiologische of oorzakelijke factoren worden, vrijwel geheel in deze lijn, als persoonlijk beschouwd. Maar toch steunt zelfs ook deze psychologie op bepaalde algemene biologische factoren, zoals bij Freud op het seksuele instinct, of bij Adler op de zelfhandhaving – wat beslist niet alleen maar persoonlijke eigenaardigheden zijn. Ze moet dat ook wel, aangezien ze er aanspraak op maakt een verklarende wetenschap te zijn. Geen van deze opvattingen bestrijdt het bestaan van instincten, die dieren en mensen met elkaar gemeen hebben, noch hun belangrijke invloed op de persoonlijke psychologie. Instincten zijn overigens onpersoonlijke, algemeen verbrede en erfelijke factoren van dynamische of motiverende aard, die vaak zóver buiten het bewuste gezichtsveld liggen, dat de moderne psychotherapie zich voor de taak ziet gesteld de patiënt te helpen ze bewust te maken. Bovendien zijn instincten in wezen niet vaag en onbepaald, maar het zijn specifiek gevormde motiverende krachten, die lang voordat er een of andere bewustwording bestaat, en ongeacht welke graad van bewustheid er later be-

reikt wordt, hun eigen doeleinden volgen. Daarom zijn ze volstrekt vergelijkbaar met archetypen, ja, zó volstrekt, dat we goede redenen hebben te veronderstellen dat de archetypen de onbewuste beelden van de instincten zelf zijn, met andere woorden: *archetypen vormen het grondpatroon van het instinctieve gedrag*.

De hypothese van een collectief onbewuste is daarom ongeveert even gewaagd als de veronderstelling dat er instincten bestaan. We kunnen gemakkelijk toegeven dat de menselijke activiteit, afgezien van de rationele motiveries van het bewuste verstand, in hoge mate door instincten beïnvloed wordt. Wanneer er nu beweerd wordt, dat onze fantasie, onze waarneming en ons denken op dezelfde wijze door aangeboren en algemeen aanwezige formele principes worden beïnvloed, dan lijkt het me, dat een normaal functionerende intelligentie in deze voorstelling van zaken evenveel of even weinig mystiek kan ontdekken als in de theorie van de instincten. Hoewel dit verwijt van mysticisme vaak tegen mijn opvattingen wordt ingebracht, moet ik nogmaals benadrukken dat het begrip van het collectieve onbewuste noch een speculatieve, noch een filosofische, maar een empirische aangelegenheid is. De vraag luidt eenvoudig: bestaan er zulke universele onbewuste vormen, of bestaan ze niet? Wanneer ze bestaan, dan is er een gebied van de psyche, dat we het collectieve onbewuste kunnen noemen. Weliswaar is de diagnose van het collectieve onbewuste niet altijd een eenvoudige taak. Het is niet voldoende, de vaak klaarblijkelijk archetypische aard van onbewuste produkten aan te tonen, want deze kunnen evengoed via taal of opvoeding verworven zijn. Kryptomnesie (iets zeggen of schrijven, waarvan je denkt dat je het zelf bedacht hebt, maar dat je - onbewust - al eerder ooit gehoord of gelezen hebt) moet eveneens uitgesloten worden, wat in sommige gevallen vrijwel onmogelijk is. Ondanks al deze moeilijkheden blijven er genoeg individuele gevallen over, die boven alle redelijke twijfel uit, authentiek opnieuw ontstane mythologische motieven blijken te zijn. Maar wanneer zo'n onbewuste inderdaad bestaat, dan moet de psychologische verklaring hiervan kennis nemen, en bepaalde zogenaamd persoonlijkke etiologieën aan een scherpere kritiek onderwerpen.

Wat ik bedoel, kan wellicht met een concreet voorbeeld verduidelijkt worden. Misschien kent u Freuds bespreking¹ van een bepaald schilderij van Leonardo da Vinci: Sint-Anna en Maria met het

Christuskind. Freud verklaart dit opmerkelijke tafereel uit het feit dat Leonardo zelf twee moeders heeft gehad. Deze causaliteit is persoonlijk. We zullen ons hier niet met het feit bezighouden dat dergelijke tafereelen verre van uniek zijn, noch met de kleine onzorgvuldigheid dat Sint-Anna de grootmoeder van Christus is, en niet, zoals Freud dat wil, zijn moeder. Wat ik hier wil benadrukken is dat met de ogenschijnlijk persoonlijke psychologie een onpersoonlijk motief is vervlochten, dat we van elders goed kennen. Het is het motief van de *twee moeders*, een archetype, dat op het gebied van mythologie en religie in allerlei varianten aangetroffen kan worden, en dat de basis van talrijke 'representations collectives' vormt. Ik zou bijvoorbeeld het motief van de *tweevoudige afstamming* kunnen noemen, dat wil zeggen de afstamming van menselijke en goddelijke ouders, zoals bij Heracles, die, onwetend door Hera geadopteerd, onsterfelijkheid verwierf. Wat in Griekenland mythe is, is in Egypte zelfs ritueel: de farao was van nature zowel menselijk als goddelijk. In de 'geboortekamers van Egyptische tempels staat een tweede, goddelijke ontvangenis en geboorte van de farao op de muren afgebeeld - hij is 'tweemaal geboren'. Dit is een idee, dat aan alle wedergeboortemysteries ten grondslag ligt, inclusief dat van het christendom. Christus zelf is 'tweemaal geboren': door de doop in de Jordaan ontving hij zijn wedergeboorte uit water en geest. Heel juist wordt in de rooms-katholieke liturgie het doopvoetpunt dan ook 'uterus ecclesiae' (baarmoeder van de kerk) genoemd, en zoals we in het rooms-katholieke missaal kunnen lezen, heet het tegenwoordig nog zo tijdens de wijding van het doopwater op sabbatum sanctum, de heilige zaterdag voor Pasen. Bovendien stelde men zich in de vroege gnosis de geest, die in de gedaante van een duif verscheen, als Sofia voor, als sapientia, wijsheid, en als de moeder van Christus. Dank zij dit motief van de dubbele geboorte krijgen kinderen in onze tijd, in plaats van goede en boze feeën, die hen 'magisch adopteren' door een vloek of een zegen, peetouders tijdens de doop. In Zwitserland worden deze 'Götti' en 'Gotte' genoemd; de Engelsen en Amerikanen spreken over een 'godfather' en 'godmother'.

De voorstelling van een tweede geboorte vinden we in alle tijden en streken. In het vroegste begin van de geneeskunde wordt ze als een magisch geneesmiddel gebruikt; in veel religies is ze de centrale mystieke ervaring; ze vormt het sleutelidee van de middeleeuwse na-

tuurfilosofie (alchemie) en, niet in de laatste plaats, het is een infantiele fantasie van veel jonge en 'volwassen' kinderen, die geloven dat de eigen ouders niet hun werkelijke, maar alleen hun pleegouders zijn, aan wie ze ter verzorging zijn gegeven. Bijvoorbeeld Benvenuto Cellini had ook dit idee, zoals hij in zijn autobiografie vermeldt.¹

Nu is het volledig uitgesloten dat alle mensen, die aan een tweevoudige afstamming geloven, ook in werkelijkheid altijd twee moeders hadden, of omgekeerd, dat die weinigen, die Leonardo's lot deelden, de rest van de mensheid met hun complex aangestoken zouden hebben. Wel is het een feit, dat we er moeilijk omheen kunnen aan te nemen, dat dit universeel optreden van het dubbele geboorte-motief en de hiermee verbonden fantasie van de twee moeders, voldoet aan een alomtegenwoordige menselijke behoefte. Wanneer nu Leonardo da Vinci werkelijk zijn twee moeders in Sint-Anna en in Maria heeft geportretteerd – wat ik betwijfel – dan bracht hij toch slechts iets tot uitdrukking wat ontelbare miljoenen mensen vóór hem en ná hem geloofden. Het giersymbool, dat Freud ook in bovengenoemd artikel besprak, maakt deze mening nog plausibeler. Freud noemt terecht als bron van dit symbool de *Hieroglyphica* van Horapollon², een boek dat in die tijd zeer wijd verbreid was. Dazarin leest men dat gieren alle vrouwelijk zijn, en symbolisch de moeder betekenen. Ze worden bevrucht door de wind (Grieks: pneuma). Dit woord pneuma kreeg, vooral onder invloed van het christendom, ook de betekenis 'geest'. Zelfs in het bericht van het Pinksterwonder (de uitstorting van de Heilige Geest) heeft 'pneuma' nog steeds de dubbele betekenis van wind en geest. Volgens mijn mening wijst dit feit ongetwijfeld op Maria, die, volgens haar wezen een maagd, ontving via het pneuma, dat wil zeggen als een gier. Daarnaast is de gier volgens Horapollon ook het symbool van Pallas Athene, die rechtstreeks uit het hoofd van de hoogste God, Zeus, ontstond. Ook Pallas Athene was een maagd, en kende blijkbaar slechts het geestelijk wedergeboortemotief. Er bestaat geen spoor van en het (geestelijk) wedergeboortemotief. Er bestaat geen spoor van bewijs, dat Leonardo met dit schildertij iets anders bedoeld kan hebben. Zelfs wanneer het juist is, dat hij zichzelf met het christendom identificeerde, dan beeldde hij hoogstwaarschijnlijk het dubbele mythische moederschap uit, en geenszins zijn eigen persoonlijkheids geschiedenis. En wat moeten we met alle andere kunstenaars, die

hetzelfde motief hebben uitgebeeld? Ze hadden toch zeker niet allemaal twee moeders?

Laten we nu Leonardo's voorbeeld naar het gebied van de neurose overbrengen, en laat ons eens aannemen dat het om een patiënt met een moedercomplex gaat, en dat hij aan de waan lijdt dat de oorzaak van de neurose hierin besaat, dat hij werkelijk twee moeders heeft gehad. De persoonlijke interpretatie zou moeten toegeven dat hij gelijk heeft – en toch zou deze persoonlijke interpretatie volledig verkeerd zijn. Want in feite liggen de oorzaken van zijn neurose in het ontwaken van het archetype van de dubbele moeder, volledig onafhankelijk van het feit of hij één of twee moeders had. Zoals we immers hebben gezien, functioneert dit archetype individueel en historisch zonder enige samenhang met het relatief zelden voorkomende werkelijke dubbel-moederschap.

Het is in dit geval natuurlijk vertelbaar een zo eenvoudige en persoonlijke oorzaak te veronderstellen, maar toch is deze hypothese niet alleen onnauwkeurig, maar ook volkomen verkeerd. Het is weliswaar moeilijk te begrijpen hoe een dubbel-moeder motief – iets wat een slechts medisch geschoold arts onbekend is – een zo grote bepalende kracht zou kunnen hebben, dat het een traumatische toestand ten gevolge heeft. Wanneer we echter aan de enorme krachten denken, die in het mythische en religieuze bereik van de mens verborgen liggen, dan ziet de etiologische betekenis van het archetype er heel wat minder fantastisch uit. In talrijke gevallen van een neurose ligt de oorzaak van de storing juist in het feit dat het psychisch leven van de patiënt de medewerking van deze drijvende archetypische krachten ontbeert. Desalniettemin doet de zuiver personalistische psychologie, via een reductie tot persoonlijke oorzaken, haar uiterste best om het bestaan van archetypische motieven te ontkennen – ze probeert ze zelfs door de personalistische analyse te verwoesten. Ik beschouw dit als een zeer gevaarlijke onderneming, die niet medisch gerechtvaardigd kan worden. Tegenwoordig (1936) kunnen we de aard van de betrokken krachten beter beoordelen dan enige tijd geleden. Zien we soms niet hoe een hele natie een archaisch symbool, ja, zelfs archaische religieuze vormen, nieuw leven inblaast, en hoe deze massa-emotie het individu op een revolutionaire en catastrofale wijze beïnvloedt? De mens uit het verleden leeft nog steeds in ons, en wel in een mate, waarvan we vóór de Eerste

Werelddood nog hadden kunnen dromen – en wat is het lot van grote volkeren uiteindelijk anders dan de som van psychische veranderingen in individuen?

Voor zover een neurose slechts een privé-kwestie is, en haar wortels alleen in persoonlijke oorzaken liggen, spelen archetypen in het geheel geen rol. Wanneer het echter een kwestie van algemeenere ontbreikbaarheid is, of een op andere wijze schadelijke toestand, die bij een relatief groot aantal individuen neurosen veroorzaakt, dan moeten we de aanwezigheid van geconstateerde archetypen veronderstellen. Aangezien neurosen in de meeste gevallen niet alleen privé-aangelegenheden zijn, maar *maatschappelijke* verschijnselen, moeten we ook de aanwezigheid van archetypen in de meeste gevallen aannemen. Het archetype, dat bij de situatie past, is nieuw leven ingeblazen, en als resultaat komen explosieve en daarom zo gevaarlijke krachten die in het archetype verborgen zijn, in actie, wat vaak onafzienbare gevolgen heeft. Er bestaat zelfs geen enkele waanzin, waartoe een mens onder heerschappij van een archetype niet zou kunnen vervallen. Wanneer iemand begin 1900 had durven voorspellen dat de psychologische ontwikkeling in Europa in de richting van een nieuw ontwaken van de middeleeuwse jodenvervolgingen zou gaan, dat Europa opnieuw voor de Romeinse fasces (symbool van heerschappij over leven en dood) en onder de marsstap der legioenen zou beven, dat men de Romeinse groet weer opnieuw zou invoeren, zoals tweeduizend jaar geleden, en dat in plaats van het christelijk kruis een archaische swastika miljoenen soldaten tot sterfensbereidheid zou verleiden – wel, zo iemand zou men toen voor een mystieke dwaas hebben uitgemaakt. En wat zien we nu? Hoe verrassend het ook lijkt, deze hele waanzin is een afgruiselijke werkelijkheid. Privé-leven, privé-motieven en -oorzaken, en privé-neurosen zijn in de huidige wereld bijna een fictie geworden. De mens uit het verleden, die in een wereld van archaische 'representations collectives' leefde, is weet tot een heel zichtbaar en pijnlijk reëel leven gekomen, en dat niet alleen in een paar onevenwichtige individuen, maar in vele miljoenen mensen.

Er bestaan zoveel archetypen, als er typische situaties in het leven zijn. Een eendeloze herhaling heeft deze ervaringen in onze psychische constitutie geprent, niet in de vorm van beelden gevuld met een inhoud, maar in eerste instantie slechts als vor-

men zonder inhoud, die alleen maar een mogelijkheid van een bepaald type handelen en opvatten vertonen. Wanneer er in het leven iets gebeurt wat met een bepaald archetype overeenkomt, dan wordt dit archetype geactiveerd, en er treedt een dwangmatigheid op, die zich, evenals een instinctieve drift, doorzet tegen alle verstand en wil in, of die anders een conflict teweegbrengt van pathologische dimensies, dat wil zeggen: een neurose.

Bewijsmethode

We moeten ons nu met de vraag bezighouden hoe het bestaan van archetypen bewezen kan worden. Aangezien archetypen bepaalde psychische vormen zouden voortbrengen, moeten we bespreken waar en op welke manier we aan het materiaal dat deze vormen aanschouwelijk maakt, kunnen komen. De voornaamste bron ligt in dromen, die het voordeel hebben onwillekeurige, spontane produkten van de onbewuste psyche te zijn. Dromen zijn daarom zuivere natuurprodukten die door geen enkele bewuste opzet beïnvloed zijn. Wanneer we iemand persoonlijk ondervragen, kunnen we crachtet komen welke motieven, die in dromen opduiken, hem bekend zijn. Onder de motieven die hem onbekend zijn, moeten we natuurlijk alle uitsluitingen, die hem bekend *zouden kunnen* zijn, zoals bijvoorbeeld, om op Leonardo terug te komen, het gicysymbool. We weten niet zeker of Leonardo dit symbool aan Horapollo ontleend heeft, daar dat voor een ontwikkeld mens uit zijn tijd zonder meer denkbaar geweest kon zijn. Kunstenaars onderscheiden zich destijds immers vooral door een grote humanistische kennis. Daarom zou - hoewel het vogelmotief een archetype bij uitstek is - zijn optreden in Leonardo's fantasie niets bewijzen. We moeten daarom naar motieven zoeken, die de dromer eenvoudig niet bekend kunnen zijn, maar die toch in zijn droom dezelfde functie hebben, als we uit het historisch functioneren van de archetypen kennen.

Een andere bron voor het benodigde materiaal is de zogenaamde *actieve imaginatie*.³ Daaronder versta ik een serie fantasieën, die door opzettelijke concentratie in het leven wordt ge-

roepen. Het is mijn ervaring dat de intensiteit en de frequentie van dromen verhoogd worden door de aanwezigheid van ongrijpbare en onbewuste fantasieën. Wanneer deze fantasieën nu bewust worden gemaakt, dan verandert de aard van de dromen; ze worden zwakker en treden minder vaak op. Hieruit heb ik de conclusie getrokken dat dromen vaak fantasieën bevatten, die bewust 'willen' worden - droombronnen zijn vaak onderdrukte instincten, die de natuurlijke neiging hebben het bewuste verstand te beïnvloeden. In dit soort gevallen geven we de patiënt de opdracht zijn aandacht te richten op een bepaald onderdeel van zijn fantasie dat hem belangrijk lijkt. Dit onderdeel moet hij dan bekijken met het oog op zijn zogenaamde *context*, dat wil zeggen met het bijbehorend associatiemateriaal, waarin het ingebed is, zo lang tot hij het begrijpt. Er is hier geen sprake van 'vrije associatie', zoals Freud dat met het oog op de droomanalyse heeft aanbevolen, maar het gaat om het uitwerken van de fantasie, door het beschouwen van verder fantasiemateriaal dat op natuurlijke wijze bij het droomfragment hoort.

Het is hier niet de plaats om technische toelichtingen van deze methode te geven. Ik beperk me tot de opmerking dat de aan het licht gebrachte fantasieserie de spanning van het onbewuste verlicht, en een rijke hoeveelheid materiaal oplevert aan archetypische vormen. Vanzelfsprekend mag deze methode slechts in bepaalde, zorgvuldig geselecteerde gevallen worden gebruikt. Deze methode is namelijk niet geheel zonder gevaar, aangezien ze de patiënt te ver van de werkelijkheid kan wegvoeren. Een waarschuwing tegen gedachte-loze toepassing is in ieder geval op zijn plaats.

Als interessante bronnen voor archetypisch materiaal kennen we verder de waanideeën van geesteszieken, de fantasieën van transe-toestanden, en de dromen uit de vroegste jeugd (van het derde tot en met het vijfde jaar). Dit materiaal is ruimschoots verkrijgbaar, maar het is alleen waardevol als we erin slagen overtuigende mythologische parallellen op te sporen. Het is natuurlijk niet voldoende om bijvoorbeeld een droom over een slang met het mythologisch optreden van slangen te verbinden, want wie garandeert ons dat de functionele betekenis van de slang dezelfde is als in het mythologische kader? Om geldige parallellen te trekken, is het daarom nood-

zakelijk de functionele betekenis van een individueel symbool te kennen, en er dan achter te komen of het zogenaamde parallelle mythologische symbool eenzelfde context heeft, en dus ook dezelfde functionele betekenis. Het vaststellen van dit soort feiten is niet alleen een kwestie van langdurig en moeizaam onderzoek, maar ook een ondankbaar demonstratieobject. Aangezien de symbolen niet uit hun samenhang gerukt mogen worden, moeten we zowel uitputtende persoonlijke als symbolische beschrijvingen geven – wat in het kader van een lezing praktisch onmogelijk is. Ik heb het herhaaldelijk geprobeerd, op het gevaar af de helft van mijn toehoorders in slaap te brengen.

Een voorbeeld

Ik kies als voorbeeld een geval uit mijn praktijk, dat ik, hoewel het al eerder gepubliceerd is, hier opnieuw gebruik aangezien het door zijn beknoptheid zeer geschikt is als illustratie. Bovendien kan ik er nog een paar extra opmerkingen aan toevoegen, die bij de vroegere publicatie¹ zijn weggelaten.

Rond 1906 kwam ik een heel merkwaardige fantasie tegen van een paranoïcus, die al jarenlang in een inrichting zat. De patiënt had sinds zijn jeugd aan schizofrenie geleden, en was ongeneeslijk. Hij had de lagere school doorlopen, en was later kantoorbediende geweest. Hij had geen enkele bijzondere begaafdheid, en ikzelf wist destijds niets van mythologie of archeologie; de situatie was dus wat dat betreft geheel onverdacht. Op een dag trof ik hem aan terwijl hij bij het raam stond; hij bewoog zijn hoofd heen en weer, en knippte de in de zon. Hij vroeg mij hetzelfde te doen, want dan zou ik iets heel interessants zien. Toen ik hem vroeg wat hijzelf zag, was hij verbaasd dat ik niets kon zien, en zei: 'U ziet toch de zonnepenis – wanneer ik mijn hoofd heen en weer beweeg, dan beweegt hij ook, en daar komt de wind vandaan.' Natuurlijk begreep ik volstrekt niets van dit merkwaardige idee, maar ik maakte er een aantekening van. Ongeveer vier jaar later, toen ik met mijn mythologische studie bezig was, ontdekte ik een boek van de bekende filoloog Albrecht Dieterich, dat meer licht wierp op deze fantasie. Dit werk, gepubliceerd in 1910, behandelt een Griekse papyrus uit de Bibliothèque

Nationale van Parijs. Dieterich meende dat hij hierin de tekst van een Michrasituëel ontdekt had. De tekst is ongetwijfeld een religieuze handleiding voor de uitvoering van bepaalde bezweringsformules, waarin Mithras wordt genoemd. Ze is afkomstig uit de Alexandrijnse mystieke school, en vertoont verwantschap met bepaalde passages uit de Leidse papyri, en met het *Corpus Hermeticum*. In Dieterichs tekst lezen we de volgende aanwijzingen: 'Haal van de (zonne-)stralen adem, adem driemaal in, zo sterk ge kunt, en ge zult zien dat ge opgeheven wordt, en opstijgt in de hoogte, zodat ge midden in het luchtregioën lijkt te zijn... De weg van de zichtbare goden zal door de zonneschijf verschijnen, die God mijn vader is. Op dezelfde wijze zal ook de zogenaamde buis zichtbaar worden, de oorsprong van de dienende wind. Dan zult ge een buis zien die van de zon naar beneden hangt, en wel in de richting van het westen alsof er een onvindige oostenwind was. Maar wanneer er een andere wind overheerst in de richting van het oosten, dan zult ge op dezelfde wijze de beweging van het visioen zien volgens deze windrichting.'

Het is duidelijk dat de auteur de bedoeling had de lezer zelf het visioen te laten beleven dat de schrijver heeft gehad, of waar hij op zijn minst in geloofde. De lezer moet worden ingewijd in de innerlijke religieuze ervaring van de auteur, of – wat waarschijnlijker is – in de ervaringen van een destijds bestaande mystieke gemeenschap, waarvan Philo Judaeus als tijdgenoot getuigenis aflegt. Want de hier aangetroffen vuur- en zonnegod is een figuur, die nauwe historische parallellen kent, bijvoorbeeld met de Christusgestalte in de Openbaring. Het gaat daarom om een collectieve voorstelling, waartoe de beschreven rituele handelingen eveneens behoren, zoals bijvoorbeeld het nabootsen van diergeluiden, enzovoort. Dit visioen hoort daarom in een religieuze samenhang van ondubbelzinnig extatische aard thuis, en beschrijft een soort inwijding in de mystieke ervaring van de godheid.

Onze patiënt was ongeveer tien jaar ouder dan ik. In zijn grootheidswaan meende hij dat hij God en Christus in één was. Zijn houding ten opzichte van mij was beschermd en welwillend – hij mocht mij graag, want ik was de enige die belangstelling had voor zijn duistere ideeën. Zijn waanbeelden waren hoofdzakelijk van religieuze aard, en toen hij mij uitnodigde in de zon te kijken zoals hij, en mijn hoofd heen en weer te bewegen, was hij blijkbaar van plan

mij te laten delen in zijn visioen. Hij speelde de rol van de mystieke wijze, en ik was zijn leerling. Hij voelde dat hij de zonnegod zelf was, aangezien hij door zijn hoofdbewegingen de wind schiep. De rituele transformatie in de godheid kwam, zoals Apuleius bevestigt, in de Isismysteriën⁸ voort, en bovendien in de vorm van een zonne-apotheose. De betekenis van de 'dienende wind' is naar alle waarschijnlijkheid die van het scheppende pneuma (pneuma = wind en geest), die vanuit de zonnegod naar de ziel stroomt, en deze bevrucht. De verbinding van zon en wind komt in de antieke symboliek veelvuldig voort.

Maar nu moet het bewijs worden geleverd dat het bij deze twee afzonderlijke gevallen niet om een zuiver toevallige overeenkomst gaat. We moeten daarom aantonen, dat de voorstelling van een 'windbuis' in verbinding met God of de zon ook los van deze twee uitspraken bestaat, met andere woorden, dat deze voorstelling ook in andere tijden en plaatsen voorkomt. Bepaalde middeleeuwse schilderijen beelden bijvoorbeeld de bevruchting van Maria uit door middel van een buisachtig instrument, dat vanuit de troon Gods tot in het lichaam van Maria reikt. Of de duif of het Christuskind zelf dalen daarin af. De duif betekent de bevruchtende wind van de Heilige Geest.

Er kan geen sprake van zijn, dat de patiënt iets heeft afgeweten van een Grieks papyrus, dat pas vier jaar later gepubliceerd zou worden, en het is in hoge mate onwaarschijnlijk dat zijn visioen iets te maken heeft gehad met de zeldzame middeleeuwse afbeeldingen van de Verkondiging, zelfs wanneer hij door een of ander onvoorstelbaar toeval een dergelijk schildertje ooit te zien heeft gekregen. De patiënt was al toen hij twintig jaar was geestesziek verklaard. Hij had nooit gereisd. In geen enkel museum van zijn geboortestad Zürich is iets dergelijks te zien.

Bovenstaand geval noem ik niet om te bewijzen dat dit visioen een archetype is, maar om even heel in het kort mijn werkwijze te laten zien. Wanneer we slechts dit soort gevallen hadden, zou ons onderzoek betrekkelijk eenvoudig zijn, maar in werkelijkheid is het bewijs gecompliceerder. Allereerst moeten bepaalde (archetypische) symbolen ondubbelzinnig genoeg geïsoleerd worden om als typische fenomenen, en niet als zuiver toeval, gekenmerkt te kunnen worden. Dat doen we door een reeks dromen, laten we zeggen een paar hon-

derd, te onderzoeken op typische figuren, en op de ontwikkeling daarvan tijdens het verloop van deze serie. Dezelfde methode passen we toe bij produkten van actieve imaginatie. Door deze methode is het mogelijk bepaalde continuïteiten en afwijkingen bij één en dezelfde (droom- of fantasie-) gestalte vast te stellen. We kunnen elke willekeurige figuur uitkiezen, die door zijn gedrag in de droom of dromen de indruk wekt dat hij of zij een archetype is. Wanneer het beschikbare materiaal goed is geobserveerd, en voldoende inhoud heeft, dan kunnen we interessante gegevens ontdekken over de veranderingen die het archetype ondergaat. Niet alleen het archetype zelf, maar ook zijn varianten kunnen door bewijsmateriaal uit de vergelijkende mythologie verduidelijkt worden. Deze onderzoeksmethode heb ik ook elders (uitvoerig) beschreven (onder andere in *Psychologie und Alchemie*⁶), en ik heb daarin ook het nodige praktijkmateriaal verwerkt.

De relatie tussen het bewustzijn en het onbewuste, en het daarmee samenhangende individuatieproces ('zelf-wordingsproces'), vormen problemen, die in het latere verloop van een analytische behandeling als het ware regelmatig naar voren komen. Onder 'analytisch' versta ik een methode, die uitgaat van het bestaan van het onbewuste. Gaat men echter niet analytisch, maar suggestief te werk, dan bestaat bovengenoemde problematiek niet.

Wat 'individuatie' betreft, zijn naar ik meen een paar verduidelijkende woorden niet overbodig. Ik gebruik de term 'individuatie' voor het proces dat een psychologische 'individu', dat wil zeggen, een afzonderlijke, oncelbare eenheid¹¹, een geheel, oplevert. Men veronderstelt gewoonlijk dat het *bewustzijn* gelijkgesteld kan worden met het geheel van het psychologische individu. Maar de hoeveelheid ervaringen, die slechts met behulp van de hypothese van onbewuste psychische processen zijn te verklaren, laat ons eraan twijfelen of het ik en de inhoud daarvan inderdaad met het 'geheel' identiek zijn. Wanneer onbewuste processen inderdaad bestaan, dan behoren ze beslist tot de totaliteit van het individu, hoewel ze geen onderdeel van het bewuste ik vormen. Zouden ze een deel van het ik zijn, dan moesten ze ook bewust zijn, aangezien alles wat rekestreeks met het ik verband houdt, bewust is. Bewustzijn kan zelfs gelijkgesteld worden met de relatie tussen het ik en bepaalde psychische inhoud. Zogenaamde onbewuste fenomenen hebben zó'n losse band met het ik, dat men vaak zelfs niet aarzelt hun bestaan te ontkennen. Desondanks treden ze toch binnen de grenzen van het menselijk gedrag op. Een opmerkelijke waarnemer kan ze zelfs gemakkelijk zien, terwijl de geobserveerde zelf zich niet bewust is van het feit dat hij óf zijn geheimste gedachten, óf zelfs dingen die hij nooit bewust gedacht heeft, onthult. Het heeft echter zijn voordelen aan te nemen dat iets dat we nooit gedacht hebben ook niet in onze psyche voorkomt. We hebben echter talloze bewijzen dat het bewustzijn bij lange na niet de totaliteit van de psyche omvat. Veel dingen gebeuren half bewust, en evenveel verlopen

zelfs volledig onbewust. Het diepgaand onderzoek van het fenomeen van dubbele en meervoudige persoonlijkheden leverde bijvoorbeeld een grote hoeveelheid bewijsmateriaal op. Ik verwijs hier naar het werk van Pierre Janet, Théodore Flournoy, Morton Prince en anderen.

In ieder geval kreeg de medische psychologie een diepe indruk van het belang van dergelijke fenomenen, die allerlei psychische en ook lichamelijke symptomen veroorzaken. Onder dergelijke omstandigheden is de veronderstelling van een ik, dat de psychische toelating zou uitdrukken, onhoudbaar geworden. Het werd integendeel duidelijk, dat het psychische geheel noodzakelijkerwijs zowel het onafzienbare gebied van onbewuste processen, als het bewustzijn zelf moest omvatten, en dat het ik slechts het centrum van het bewustzijn kon zijn.

Men zal natuurlijk vragen of het onbewuste eveneens een centrum bezit. Ik zou het nauwelijks wagen om een in het onbewuste heersend principe te veronderstellen, dat met het ik analoog zou zijn. In feite wijst alles op het tegendeel. Als er namelijk zo'n centrum zou bestaan, dan zouden we er regelmatig signalen van moeten opvangen. Gevallen van dubbele persoonlijkheid zouden dan vaak moeten voorkomen, in plaats van dat ze zeldzame curiositeiten zijn. De verschijningsvorm van onbewuste fenomenen is echter meestal tamelijk chaotisch en onsystematisch. De dromen bijvoorbeeld laten noch een kennelijke ordening zien, noch een of andere systematische tendens. En dat zou het geval moeten zijn, als er een persoonlijk bewustzijn aan ten grondslag lag. De filosofen Carl Gustav Carus en Eduard von Hartmann behandelen het onbewuste als een metafysisch principe, als een soort universele geest, zonder een enkel spoor van persoonlijkheid of ik-bewustzijn. Ook Schopenhauers 'wil' is ik-loos. De moderne psychologen beschouwen het onbewuste eveneens als een ikloze functie onder de bewustzijnsdromen. In tegenstelling tot de filosofen echter zijn ze geneigd de onbewuste functies af te leiden van het bewustzijn. Janet denkt aan een zekere zwakheid van het bewustzijn, dat niet in staat is alle psychische processen vast te houden. Freud van zijn kant geeft de voorkeur aan het idee dat er bewuste factoren bestaan, die bepaalde neigingen onderdrukken. Er is veel voor beide theorieën te zeggen, want er bestaan immers heel wat gevallen, waar inderdaad een zwakte van

het bewustzijn de oorzaak van het verdwijnen van psychische inhoud en is, of waar onaangename inhouden verdrongen worden. Het ligt voor de hand, dat zulke zorgvuldige waarnemers als Freud en Janet geen theorieën hadden opgesteld waarin het onbewuste hoofdzakelijk van een bewuste bron wordt afgeleid, wanneer ze sporen van een onafhankelijke persoonlijkheid of een autonome wil in de uitringen van het onbewuste hadden ontdekt.

Wanneer het waar is, dat het onbewuste uit niets anders bestaat dan uit inhouden, waaraan toevallig bewustheid ontbreekt, maar die zich verder niet van het bewuste materiaal onderscheiden, dan zouden het ik min of meer met het geheel van de psyche kunnen gelijk stellen. De situatie is echter niet helemaal zo eenvoudig. Beide theorieën berusen hoofdzakelijk op ervaringen met neurosen. Geen van beide auteurs beschikt over speciale psychiatrische ervaring. Was dat wel het geval, dan zouden ze beslist onder de indruk zijn gekomen van het feit, dat het onbewuste inhouden voortbrengt, die volledig verschillen van die van het bewustzijn. Deze inhouden zijn inderdaad zo vreemd, dat niemand ze kan begrijpen; de patiënt zelf niet, en zijn arts ook niet. De zieke wordt verzwolgen door een vloed van gedachten, die zowel hemzelf als een normaal mens vreemd zijn. Daarom noemen we hem 'vertrúckt', waanzinnig – we kunnen zijn ideeën niet begrijpen. We begrijpen iets alleen maar wanneer we daartoe de nodige veronderstellingen bezitten. Maar in dit soort gevallen liggen de veronderstellingen even ver van ons bewustzijn, als van de geest van de patiënt vóórdat hij waanzinnig werd. Was dat niet het geval, dan zou hij nooit geestesziek zijn geworden.

Er bestaat inderdaad geen enkel ons rechtstreeks bekend gebied, waarvan we bepaalde ziekelijke voorstellingen zouden kunnen afleiden. Het gaat hier geenszins om min of meer normale inhouden, die quasi toevallig van bewustzijn beroofd zijn. Het gaat integendeel om getuigenissen van in eerste instantie volstrekt vreemde aard. Ze onderscheiden zich in ieder opzicht van het neurotische materiaal, waarvan men niet kan zeggen dat het volstrekt vreemd is. Het materiaal van een neurose is menselijk begrijpelijk; dat van een psychose is dat echter niet.¹²

Dit bijzondere psychotische materiaal kan niet van het bewustzijn worden afgeleid, omdat dit laatste geen veronderstellingen bevat,

waarmee de vreemdheid van dit soort voorstellingen verklaard zou kunnen worden. Neurotische inhouden kunnen geïntegreerd worden zonder wezenlijke schade aan het ik; psychotische ideeën daarentegen niet. Ze blijven ongrijpbaar, en het ik-bewustzijn wordt er min of meer door overwoekerd. Ze hebben zelfs de uitgesproken neiging om het ik in hun eigen 'systeem' te betrekken.

Dergelijke gevallen bewijzen, dat het onbewuste onder bepaalde omstandigheden in staat is de rol van het ik over te nemen. De gevolgen van deze verwisseling zijn waan en verwarding, want het onbewuste is geen tweede persoonlijkheid met een georganiseerd en gecentraliseerd functioneren, maar waarschijnlijk een gedecentraliseerde som van psychische processen. Overigens ligt niets, dat de menselijke geest voortbrengt, geheel buiten het psychische bereik. Zelfs het krankzinnigste idee moet afgelcid zijn van iets, dat in de psyche aanwezig is. Het valt niet aan te nemen, dat bepaalde breinen elementen bevatten, die in andere in het geheel niet voorkomen. We kunnen ook niet aannemen, dat het onbewuste in staat is slechts bij bepaalde mensen autonoom te worden, namelijk slechts bij hen, die voorbeschikt zijn tot geestesziekte. Het is veel waarschijnlijker, dat de neiging tot autonomie een meer of minder algemene karakteristiek van het onbewuste is. Geestesstoring is in zekere zin slechts een opvallend voorbeeld van een verborgen, maar toch algemeen voorhanden gegeven. De neiging tot autonomie vertraadt zich vooral bij emotionele toestanden, ook bij een normaal mens. In een toestand van heftige emotie zeggen of doen we dingen, die de gebruikelijke maar te boven gaan. Er is niet veel voor nodig: liefde en haat, vreugde of verdriet zijn vaak voldoende om een verwisseling van ik en onbewuste tot stand te brengen. Zelfs heel vreemdsООortige ideeën kunnen bij dergelijke gelegenheden macht krijgen over verder gezonde mensen. Groepen, gemeenschappen en zelfs hele volken kunnen op zo'n manier gegrepen worden, in de vorm van een geestelijke epidemie.

De autonomie van het onbewuste begint daar, waar emoties of affecten ontstaan. Emoties zijn instinctieve, onwillekeurige reacties, die de rationale ordening van het bewustzijn door elementaire uitbarstingen storen. Emoties worden niet door de wil 'gemaakt', maar ze gebeuren. In de emotie verschijnt niet zelden een karaktertrek die zelfs de direct betrokkene vreemd is, of er komen, onwillekeurig,

verborgen inhouden naar voren. Hoe heviger een emotie is, des te dichter nadert dat het ziekelijke; dat wil zeggen een toestand, waartin het ik-bewustzijn door autonome en vaak eerst onbewuste inhouden terzijde wordt geschoven. Zolang het onbewuste zich in een soort slaapproestand bevindt, lijkt het alsof dit verborgen gebied helemaal niets bevat. We zijn daarom steeds weer opnieuw verrast, dat iets van tevoren onbekends plotseling kan opduiken uit het schijnbare niets. Naderhand komt overigens de psycholoog, en toont aan, dat het zo gegaan is, omdat het om die en die redenen zo moest gebeuren. Maar wie had zoiets van tevoren kunnen zeggen?

We noemen het onbewuste een niets, en toch is het een *werkelijkheid 'in potentie'*: de gedachte die we zullen denken, de daad, die we zullen volbrengen, zelfs het lot dat we morgen zullen beklagen, liggen al onbewust in het heden verborgen. Het onbekende, dat de emotie te voorschijn toept, bestond altijd al, en zou vroeg of laat bewust zijn geworden. Men moet daarom altijd met de aanwezigheid van iets onontdekt rekening houden. Dit kunnen, zoals gezegd, onbekende karaktereigenschappen zijn. Maar er kunnen op deze manier ook toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden aan het licht komen, misschien juist precies tijdens een emotionele uitbarsting, die soms een situatie tot in de grond verandert. Het onbewuste heeft een janusgezicht: enerzijds wijzen zijn inhouden terug naar een voorbewuste, prehistorische instinctwereld, anderzijds loopt het vooruit op een potentiële toekomst – juist op basis van een instinctief gereedhouden van lotsbeslissende factoren. Een volledige kennis van de blauwdruk, die al van het begin af aan onbewust in een individu klaarligt, zou diens levenslot in grote lijnen kunnen voorspellen.

Wat betreft de onbewuste tendensen die – hetzij in de vorm van terugskouwende beelden, hetzij in de vorm van vooruitziende anticipatie – in dromen verschijnen: deze werden in alle voorgaande eeuwen veel minder als historische regressie, dan wel als anticipatie op de toekomst opgevat – tot op zekere hoogte terecht. Alles namelijk wat zal komen, gebeurt op basis van datgene wat was, en wat als herinneringsspoor – bewust of onbewust – er nog altijd is. Voor zover nu geen mens als een totaal nieuwe uitvinding geboren wordt, maar altijd de laatste bereikte ontwikkelingstrap herhaalt, bevat hij onbewust als apriorisch gegeven de hele psychische struc-

tuur die zich in zijn reeks voortouders geleidelijk aan, in op- of neerwaartse lijn, heeft ontwikkeld. Dit feit geeft het onbewuste haar karakteristieke 'historische' aspect, maar tegelijkertijd is dit ook de onmisbare voorwaarde voor een zekere vormgeving van de toekomst. Om deze reden is het vaak moeilijk te beslissen of bepaalde autonome uitingen van het onbewuste hoofdzakelijk als *geroef* (en daarmee) verklaard moeten worden. Het bewustzijn denkt gewoonlijk, zonder rekening te houden met overgeërfde voorwaarden, en zonder de invloed van dit a priori op de levensloop in te calculeren. Terwijl wijzelf in tijdsbestekken van jaren denken, denkt en leeft het onbewuste in tijdperken van tientallen eeuwen. Wanneer er dus iets gebeurt, dat wij een ongehoorde vernieuwing noemen, dan is dat meestal een heel oud verhaal. Nog steeds vergeten wij, net als kinderen, wat er gisteren was. We leven nog in een wonderbaarlijke nieuwe wereld, waarin de mens zichzelf verbazend nieuw en 'modern' voorkomt. Zo 'n toestand is een onmiskenbaar bewijs voor de jeugd van het menselijk bewustzijn, dat zich nog niet bewust is van zijn fundamenteën.

De 'normale mens' overtuigt me, meer nog dan de geesteszieke, van de autonomie van het onbewuste. De psychiatrische theorie kan wetkelijke of vermeende organische hersensnotingen voorwenden, en daardoor de belangrijkheid van het onbewuste ontkrachten. Maar zo 'n standpunt is niet van toepassing wanneer het om de normale mensheid gaat. Wat men in de wereld ziet gebeuren zijn geen 'schimmige overblijfselen van eens bewuste activiteiten', maar uitingen van nog aanwezige en steeds weer aanwezige levende psychische voorwaarden. Zou dat niet zo zijn, dan kan men terecht verbaasd zijn. Maar juist diegenen, die de autonomie van het onbewuste het minst erkennen, worden het meest verrast. Ons bewustzijn heeft - ten gevolge van zijn jeugd en kwetsbaarheid - een heel begrijpelijke neiging om het onbewuste te geringschatten, zo ongeveer als een jongeman, die niet al te zeer onder de indruk moet komen van de majesteit van zijn ouders, wanneer hij iets zelfstandig wil aanpakken. Ons bewustzijn heeft zich zowel historisch als individueel uit de duisternis en schemering van oorspronkelijke onbewustheid ontwikkeld. Er bestonden al psychische processen en functies lang voordat er een ikbewustzijn aanwezig was. Het 'gedachten